

ר' אוריאל גנזל

בסיס לדבר האסור - הסחת דעת או טפלות

- א. הגדרת בסיס לדבר האסור
- ב. הצגת שיטות הראשונים
- ג. התניה על נר דולק
- ד. בסיס לדבר האסור - הסחת דעת או טפלות
- ה. ישומים שונים בהלכה
- ו. סיכום

א. הגדרת בסיס לדבר האסור

בסוגיית "אבן שעל פי החבית" (שבת קכה, ב) נזכר בגמרא:

אמר רבה אמר ר' אמי אמר ר' יוחנן: לא שנו אלא בשוכה, אבל במניח נעשה בסיס לדבר האסור.

נראה, לעניות דעתי, שדין בסיס לדבר האסור ניתן להגדרה בשני אופנים:
א. הסחת דעת - אדם המניח חפץ האסור בטלטול על חפץ המותר בטלטול מגביל את השימוש בחפץ התחתון, ומסיח דעתו מן החפץ למשך השבת. מטעם זה נאסר החפץ התחתון בטלטול.

ב. טפלות - חפץ המונח מתחת לחפץ אחר משמש אותו בכך, נעשה טפל לו, ומקבל את דינו.

על פי הגדרות אלו ניתן להבין היטב מספר שיטות ראשונים בעניין בסיס לדבר האסור.

ב. הצגת שיטות הראשונים

הראשונים הקשו משלוש סוגיות על דין בסיס לדבר האסור:

- א. פגה שטמנה בתבן (שבת קכג, א).
 - ב. קדרה שטמנה בגיזי צמר (שבת מט, א).
 - ג. טבלה שהניח עליה עצמות וקליפין (ביצה ב, א).
- בשלושת המקרים, אף על פי שהניח דבר האסור בטלטול על דבר המותר בטלטול, אין נעשה הדבר המותר בטלטול בסיס לדבר האסור. בתירוץ הקושיות נחלקו הראשונים:

התוספות (שבת מג, ב ד"ה דכולי עלמא טלטול) כתבו:

וכל דבר שדעתו ליטלו בשבת, ולא להניחו כל השבת - אפילו מניח חשיב כשוכח, כי התיא דמנער את הכיסוי והם נופלות, אף על פי שבמתכוין כיסה בדבר שאינו ניטל.

דהיינו: כל עוד לא הייתה דעתו להשאיר את החפץ מתחת לדבר האסור בטלטול במשך כל השבת, לא הסיח דעתו מן החפץ, ומותר הוא בטלטול. באופן דומה מותרצים התוספות את כל הסוגיות¹.

אבל הרשב"א, אחרי שדחה את דעת התוספות, כתב (שבת נא, א ד"ה הא דתניא טמון)²:

אבל נראה... לפי שאין הקדרה נעשית בסיס להטמנה ולכיסוי, ואינה תשמיש להם, אלא אדרבא הם תשמישין לקדרה, והוה ליה כפגה שטמנה בתבן וחררה שטמנה בגחלים, שהתבן והגחלים תשמיש לפגה וחררה, ואין הפגה ותחררה תשמיש להם.

כלומר: הגדרת בסיס לדבר האסור אינה תלויה בהסחת דעתו של האדם מהחפץ המונח מתחת לדבר האסור, אלא בכך שבדרך כלל החפץ התחתון משמש את החפץ העליון, וממילא טפל לו. לפיכך, כאשר החפץ העליון משמש את התחתון - אין התחתון טפל לו, ואינו נאסר בטלטול.

לרשב"א קשה עדיין הסוגיה של עצמות וקליפין שעל הטבלה, שם הטבלה משמשת את העצמות והקליפין, ומדוע לא תיאסר בטלטול? על כך השיב הרשב"א (ביצה ב, א ד"ה אי נמי):

אבל עצמות וקליפין דלא חשיבי, ואינו מצניעם כלל, לעולם אין להם תורת בסיס... הלכך אין הטבלה בסיס להם כלל.

דהיינו: תנאי הכרחי לבסיס לדבר האסור הוא, שהדבר האסור שלמעלה יהיה חשוב, כדי שהדבר שתחתיו יהיה טפל לו. מטעם זה נדחק הרשב"א להעמיד שלאבן שעל פי חבית יש חשיבות, "לפי שהיא צריכה לבנין, ואדם חס עליה שלא תאבד, וכן שלא תתקלקל ותשבר אם תעמוד במקום" (רשב"א שם)³.

1. עיין עוד שבת נא, א תוד"ה או שטמן; ככג, א תוד"ה פגה; ביצה ב, א תוד"ה ובי"ה.

2. עיין עוד ביצה ב, א; רשב"א ד"ה ובי"ה.

3. הדוחק בתשובתו מובן: האבן הונחה על פי החבית כדי להגן על תוכנה, ולא כדי לשמור על עצמת. עיין

ג. התניה על נר דולק

על פי הגדרות אלו של שיטות הראשונים היה מקום לצפות, שבעניין "אם התנה על נר דולק שכשיכבה לא יהיה בסיס לדבר האסור" יחלקו הראשונים בהתאם. הסוברים שבסיס לדבר האסור הוא מטעם היסח דעת - יתירו, שהרי התנה ולא הסיח דעתו, והסוברים מטעם טפלות יאסרו, שהרי עדיין הנר טפל. למעשה אנו מוצאים להיפך. התוספות כתבו: "אין מועיל תנאי להסתפק ממותר השמן" (שבת מד, א ד"ה שבנר), ואילו הרשב"א בתשובה כתב שיהיה מותר לו אחר ש"כבה (שו"ת הרשב"א חלק ג סוף סימן רסח)⁴.

ד. בסיס לדבר האסור - הסחת דעת או טפלות

נראה, לעניות דעתי, שעל פי ההגדרה אותה הגדרנו בתחילה ייובנו הדברים. אם טעמו של בסיס לדבר האסור הוא משום היסח דעת, הרי שאף אם האדם אומר בפיו שאינו מסיח דעתו מהשמן, במעשיו הוא עושה מעשה שמראה שהוא כן מסיח דעתו, שהרי לא יוכל להסתפק מן השמן כל עוד הנר דולק, ואפשר שלא יישאר מן השמן כלל. כאשר דחי בידיים אין לך היסח דעת גדול מזה.

אבל אם טעמו של בסיס לדבר האסור הוא טפלות של הדבר התחתון לעליון, הרי שיש לתנאי על מה לחול. הבסיס נאסר רק מפני שבדרך כלל החפץ התחתון (המותר בטלטול) נחשב לפחות חשוב מהחפץ העליון המונח עליו (האסור בטלטול), ונעשה טפל לו. אך אם האדם מחשיב במפורש את החפץ התחתון, ומעוניין להשתמש בו - אין הוא עוד טפל לעליון, כפי שכבר הבאנו מדברי הרשב"א, שכשהתחתון חשוב לאדם יותר מהעליון אין הוא נחשב בסיס לו⁵.

ה. ישומים שונים בהלכה

להגדרות אלו חשיבות רבה למספר דיונים בהם דנו הפוסקים:

1. הנחה אקראית של חפצים: תרומת הדשן⁶, ובעקבותיו האחרונים, דן באדם שהניח

עוד בבעל המאור (שבת קכג, א), שמתעם זה העמיד בשתי אבנים, וברמב"ן (שם) שהקשה: "וכי מתירא הוא מפני העכברים שיאכלוהו".

4. הרשב"א בתשובתו אינו מנמק את דינו. בסוף התשובה הוסיף הרשב"א, שהאריך בזה בספר עבודת הקודש. לא מצאתי דין זה שם, אך עיין חידושי הרשב"א שבת מה, א ד"ה ואם התנה. וראה עוד בית יוסף (אורח חיים סימן רעט ד"ה וכתב הר"ן בפרק כירה). ולכאורה כדברי הרשב"א מפורש בירושלמי (שבת פ"ג ה"ז).

5. עיין תשבי"ץ חלק א סימן קלו.

6. תרומת הדשן חלק ב סימן קצז.

הפצים זה על זה בתיבה בלי להקפיד איזה חפץ יהיה על חברו. חלק מהחפצים היו מוקצים. האם כאשר מוקצה מונח על חפץ אחר נעשה בסיס לדבר האסור? דעת השואל שם להקל,⁷ ודעת תרומת הדשן להחמיר, אף שהמוקצה הונח באקראי על החיתר.⁸

נראה שמחלוקת זו תלויה בהגדרת בסיס לדבר האסור. אם בסיס לדבר האסור הוא דין של הסחת דעת, הרי שבהכניסו הפצים באקראי לתיבה הסיח דעתו מהם, שכן ידע שבהכרח חלק מתפצי המוקצה יהיו מעל החפצים המותרים, ואם כן נאסרו החפצים שלמטה מדין בסיס לדבר האסור.

אבל, אם בסיס לדבר האסור הוא דין של טפלות, הרי שהכנסה אקראית של חפצים לתיבה אינה מעידה על חשיבות כלשהי של אחד החפצים יותר מהאחרים, וממילא אין כאן דין של בסיס לדבר האסור. יתר על כן, לשיטה זו יש מקום להקל גם כאשר מניח את החפץ המוקצה באופן שאינו משמש את החפץ המותר בטלטול, אך גם החפץ המותר בטלטול אינו משמש את החפץ המוקצה. כגון: כאשר מניח חפץ מוקצה בתיבה על חפץ המותר בטלטול מאחר ואין מקום פנוי בתחתית התיבה - אף אחד מהחפצים אינו טפל לחברו, אף שודאי הסיח דעתו מהחפצים שבתחתית התיבה.⁹

2. כלי שמלאכתו לאיסור: הפוסקים נחלקו, האם יש דין בסיס לדבר האסור בכלי שמלאכתו לאיסור (ויהיה החפץ התחתון מותר בטלטול רק לצורך גופו ומקומו) או לא.¹⁰ נראה שגם דבר זה תלוי בהגדרות אותן הגדרנו לבסיס לדבר האסור. אם בסיס לדבר האסור הוא דין של הסחת דעת - הרי אין כאן הסחת דעת; כיון שהכלי שמונח על הבסיס מלאכתו לאיסור, ומותר לצורך גופו ומקומו, לפיכך לא הסיח דעתו מן החפץ הנמצא תחתיו. אך אם בסיס לדבר האסור הוא דין של טפלות - חפץ המונח מתחת כלי שמלאכתו לאיסור טפל לו, ומקבל את דינו.

3. היתר המשמש את האיסור: דיון נוסף שדנו בו הפוסקים הוא, האם יש דין של בסיס לדבר האסור כאשר ההיתר מונח על האיסור, אך ההיתר משמש את האיסור (כגון: כלי שכפה על ביצה כדי שלא תישבר אם הוא נוגע בביצה, או אהיל של מנורה). גם כאן תלוי הדבר בהגדרת בסיס לדבר האסור. אם בסיס לדבר האסור הוא דין של הסחת דעת - אין

7. וכן פסק המגן אברהם (אורח חיים סימן שט ס"ק ו).

8. וכן פסק הטי"ז (שם ס"ק א).

9. וכן פסק המשנה ברורה (סימן שט ס"ק יח) להקל בשעת הצורך.

10. הפרי מגדים (משבצות זהב ריש סימן שח אות ז) מסתפק בזה, ונראה שדעתו להקל. וכן הקל במנחת שבת (סימן פט ס"ק ב) בשם הישועות יעקב. ובערוך השולחן (סימן שי סעיף ט) כתב שגם בזה שייך בסיס לדבר האסור, אך מכל מקום לא יהיה חמור מהכלי שעליו, ומותר בטלטול לצורך גופו ומקומו. עיין עוד בבית יוסף (אורח חיים סימן רעט, ד"ה וכתב המרדכי בפרק כירה).

כאן שום ראייה שהסיח דעתו מן החפץ המותר. אבל אם הוא דין של טפלות, יש בהחלט מקום לומר שכאשר ההיתר משמש לאיסור נעשה טפל לו אף אם הוא מונח מעליו, וממילא יהפוך לבסיס לו, וייאסר¹¹.

4. הנחת מוקצה שאינו חשוב על דבר המותר בטלטול: דין זה תלוי אף הוא בהגדרת בסיס לדבר האסור. אם בסיס לדבר האסור תלוי בטפלות, הרי שאי אפשר להחשיב את החפץ התחתון כטפל לחפץ חסר חשיבות. אך אם בסיס לדבר האסור תלוי בהסחת דעת, הרי יש כאן הסחת דעת.

דין זה מצאנו מפורש בראשונים. שנינו:

בית שמאי אומרים: מעבירין מעל השולחן עצמות וקליפין, ובית הלל אומרים: מסלק את הטבלא כולה ומנערה. (שבת פכ"א מ"ג)

הקשו הראשונים: היאך "מסלק את הטבלא", הרי שנינו "מעוֹת שעל הכר - מנער את הכר והן נופלות מאליהן" (שבת פכ"א מ"ב)? וכן: "האבן שעל פי החבית - מטח על צידה והיא נופלת" (שם). בשני מקרים אלו לא התירו טלטול הכר או האבן, ואילו כאן משמע שמותר לטלטל את הטבלא ולסלקה משם?

11. א. עיין פרי מגדים (משבצות זהב בהקדמה לסימן שח, סוף ס"ק ד). וכן במנחת שבת (סימן פח ס"ק כב) ובמנחה חדשה (שם). וראה עוד בדעת תורה (סימן שח סעיף טז) ובהערה שם.
 ב. עיין פרישה (אורח חיים סימן תקיג ס"ק ג), שנימק את האיסור לכפות כלי על ביצה שנולדה ביום טוב באופן שנוגע בה, משום ש"אסור לבטל כלי מהיכנו" (ומותר רק כאשר הכלי אינו נוגע בביצה). במאמר מרדכי (שם, ס"ק ד) תמה על דבריו: "ואין זה נכון, דאפילו נוגע בו לא הוי מבטל כלי מהיכנו כיון שאין הביצה על הכלי". לכאורה צודק המאמר מרדכי: כיצד ייתכן שהכלי ייאסר בטלטול בגלל הביצה שתחתיו? לפי דברינו כאן יעלו יפה דברי הפרישה. הפרישה סובר, שכאשר ההיתר משמש את האיסור, הופך ההיתר בסיס לאיסור ונאסר בטלטול, גם אם האיסור נמצא מתחת להיתר. עשיית פעולה כזו בשבת היא ביטול כלי מהיכנו (המאמר מרדכי מנמק את האיסור שהכלי יגע בביצה באופן אחר: שמא יניד את הביצה שהיא מוקצה (שהרי נולדה ביום טוב), או משום שאסור ליגע במוקצה נגיעה שהיא לצורך המוקצה. בנקודה זו צודק המאמר מרדכי, שזהו האיסור העיקרי לנגיעה בביצה שנולדה ביום טוב (עיין בית יוסף אורח חיים סימן שח ד"ה כתב המרדכי; שם סימן שי ד"ה ומה שכתב רבינו; שם סימן תקיג ד"ה ומה שכתב רבינו אסור). הפרישה חידש כאן נימוק נוסף, ולנימוקו נפקא מינה במקום בו לא שייכים הנימוקים הנ"ל. ולכאורה מדברי הראשונים, שחיפשו טעמים שונים לאיסור כפיית כלי על ביצה כאשר הכלי נוגע בביצה, ולא כתבו שהוא משום בסיס לדבר האסור, יש להביא ראייה שאינם סובריים שיש דין בסיס לדבר האסור כאשר ההיתר מונח מעל האיסור. נראה שזו גם דעת השולחן ערוך (עיין בית יוסף במקורות שצוינו לעיל).

הרשבי"א (ביצה ב, א ד"ה ובית הלל) תירץ:

ומסתברא שאין אומרין נעשה בסיס אלא בנר, שיש לו חשיבות בסיסות קצת, כמעות שעל הכר שאדם רוצה להצניעם כדי שלא יאבדו. ואבן שעל פי החבית נמי, לפי שהיא צריכה לבנין, ואדם חס. עליה שלא תאבד... והלכך המניח נעשה בסיס גמור, והשוכח נעשה בסיס קצת, והלכך אינו מסלק אלא מנער, והן נופלים מאליהם. **אבל עצמות וקליפין דלא חשיבי ואינו מצניעם כלל - לעולם אין להם תורת בסיס.** ואף על פי שהניחם על השולחן כדי שלא יטנף הבית, מכל מקום לא לצורך עצמם הניחם שם, ולא להצניעם מחמת חשיבותן. הלכך אין הטבלא בסיס להם כלל, אלא מסלק את-הטבלא ומנערה.

ראייה נוספת הביא הרשבי"א מההיתר לטלטל-כנווא (מחתה), אף על פי שיש בה אפר ושברי עצים שאינם ראויים לטלטול - מכאן שלכנווא אין דין בסיס לדבר האסור, אף על פי שמונחים עליה דברים האסורים בטלטול (גמרא שבת מז, א)¹². הרשבי"א לשיטתו: בסיס לדבר האסור הוא דין של **טפלות**, ואם כן דברים שאינם חשובים אינם יכולים להפוך חפצים אחרים לטפלים להם.

אך התוספות (הובאו ברשבי"א שם) פתרו את המשנה באופן שונה: היתר טלטול הטבלא הוא רק בגלל שצריך למקומה. גם את טלטול הכנווא פירשו התוספות באופן שונה: מדובר באפר שהוסק מערב שבת שנחשב למוכן, שהרי ראוי לכיסוי רוק או צואה (שבת מז, א ד"ה הוה מטלטלין). כלומר: תוספות סוברים שיש תורת בסיס לדבר האסור במקצה חסר חשיבות כמו עצמות, קליפות ואפר. דין זה מתאים להגדרתם את בסיס לדבר האסור כדן של **הסחת דעת**¹³.

12. וכן כתב בעבודת הקודש (שער ב אות ט). עיין רמב"ן במלחמות ה' (שבת סוף פרק כא ד"ה אמר הכותב כל תמרי פרסייתא).

13. א. לשיטת התוספות יש מקום לדון, האם גם חפצים חסרי כל חשיבות לחלוטין יכולים להפוך חפצים אחרים לטפלים להם (עיין תוספות ביצה ב, א ד"ה ובית הלל בתשובתו השלישית, וכן בסוף תוספות שבת מז, א ד"ה הוה מטלטלין).

ב. השולחן ערוך (אורח חיים סימן שח סעיף כז) שינה מלשון המשנה, וכתב: "מנער את הטבלא", במקום "מסלק את הטבלא". נראה, שלא התיר אלא לנערה במקומה, אך לא לטלטלה למקום אחר. לגבי טלטול

ו. סיכום

דין בסיס לדבר האסור ניתן להבנה בשני אופנים:

א. הסחת דעת: הנחת חפץ האסור בטלטול על חפץ המותר בטלטול מעידה על כך שמניח החפץ העליון מסיח דעתו מהחפץ התחתון. נראה, שזו היא **הבנת התוספות**, ולפיה יובן מדוע הם אסרו לטלטל נר שהתנה עליו בערב שבת אף אחרי שכבה. הדלקת הנר היא הסחת דעת גמורה, שהרי לא יוכל להשתמש בשמן כל זמן הבעירה, וייתכן שלא יישאר שמן כלל. כאשר דחי בידיים, אין לך הסחת דעת גדולה מזו, ואפילו אמירה מפורשת בפה לא תעיל.

ב. טפלות: חפץ המונח על חפץ אחר הופך את החפץ התחתון לטפל לו, וממילא מקבל את דינו. לכן, כאשר מונח חפץ האסור בטלטול על גבי חפץ המותר בטלטול - נאסר האחרון בטלטול. נראה, שזו היא **שיטת הרשב"א**, ובעקבות הבנתו זו פסק שניתן להתנות על נר בערב שבת, שיהיה מותר בטלטול לאחר שיכבה. טפלות הבסיס לחפץ שעליו נובעת מכך שבדרך כלל נחשב החפץ העליון לחשוב יותר, וממילא מקבל התחתון את דינו. אבל במקום שהתנה במפורש על הבסיס, הרי הוא מחשיבו, ומעניק לו מעמד עצמאי. להגדרות אלה חשיבות רבה למספר דיונים שנידונו בפוסקים, כפי שהובא באריכות בגוף המאמר.

מחתה, העמיד באפר שמותר בטלטול (שם סימן שי סעיף ת). נראה שפסק כתוספות. החיי אדם (כלל סז סעיף י, ונשמת אדם ס"ק ג) פסק להקל כרשב"א. וכן פסק המשנה ברורה (שי, לא. עיין עוד משנה ברורה שכג, לו; רעז, ז). ייתכן שבחלק מהמקרים יהיה הדין כן גם לשיטת התוספות. ראה הערה א.